

nagelaten? Het boek wordt voorts ontsierd door talloze stilistische slordigheden ('tegenover wie later verwijdering ontstond', 'omringd van illustere personen'). Over de 'Spätpietist' Johann Caspar Lavater (1741-1801), gewoon zelfs zijn geringste gemoedsbeweging op te tekenen en een uiterst belangwekkend chroniqueur van het 'menselijk tekort' leest men de nietszeggende frase: 'pastoraal prediker wiens verkondiging onafhankelijk van het theologisch denken, berustte op een intuïtieve verkondiging van de Bijbel'.

Uit Cossees dissertatie rijst het beeld op van een man die op een voortreffelijke wijze de belangen van de remonstrantse broederschap wist te behartigen en elke gelegenheid te baat nam ook de leden van het Koninklijk Huis met zijn oratorische gaven kennis te laten maken. In 1821 bij zijn eerste spreekbeurt in tegenwoordigheid van Willem I was het hem een aantrekkelijke gedachte 'dat de naneef van Arminius het evangelie zal verkondigen aan de naneef van Maurits'. Cossee vermeldt Van der Hoevens ijdelheid en geldingsdrang wel, maar heeft toch een vlak, weinig kritisch boek geschreven waarin de persoon aan het zicht van de lezer wordt onttrokken door een opeenstapeling van weetjes, feitjes en constateringingen die van alle volken en tijden zijn zoals 'het gezinsleven was voor Van der Hoeven een bron van inspiratie, maar ook van veel beproeving'. Hoe zou de vader gereageerd hebben op Martinus' voorliefde voor Novalis en zijn hevige afkeer van het platte 'Alltagsleben' van de notabelen in wier gezelschap Abraham sr. zich zo wel bevond?

In het slothoofdstuk over Van der Hoeven als representant van het Biedermeier stelt de auteur zich tot doel leven en werk van zijn hoofdpersoon in een breder cultuurhistorische context te plaatsen. Het standaardwerk van Friedrich Sengle over het Duitse Biedermeier heeft hem tot voorbeeld gestrekt. 'De beschrijvingen van Sengle zijn mutatis mutandis ook toepasbaar op het Nederlandse Biedermeier' schrijft hij. Was ideeëngeschiedenis maar zo eenvoudig! In een uiteenzetting over 'Weltschmerz, Schwermut und Zerrissenheit' vestigt Sengle juist de aandacht op de politieke onvrijheid zo kenmerkend voor de Restauratieperiode in Duitsland. Ook zij die zich liever afzijdig hadden gehouden werden door de politiek tot keuze gedwongen. Onrust en gejaagdheid bij de vooruitstrevenden, nerveuze rust bij de loyale geesten: spanningen en conflicten die kenmerkend waren voor de *Duitse* situatie. De 'Weltschmerz' bij zoveel letterkundigen uit deze periode interpreteert Sengle als klacht over een wereld die koud en anoniem geworden is en waarin de religie niet meer als voorheen zin en betekenis geeft. Dit is toch niet Van der Hoevens wereld? Wie een Nederlands filiaal van het Biedermeier wil stichten kan niet zonder meer Sengles conclusies tot de zijne maken.

R. de Ruig

H. Knippenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen: Sun, 1988, 222 blz., f29,50, ISBN 90 6168 286 X).

De eerste regels van dit boek gaan over de weemoed, waarmee de Duitse romanticus Ludwig Tieck (1773-1853) aan het einde van zijn leven terugkeek op de eenvoudige en vertrouwde wereld van zijn jeugd. De horizon had hij alsmaar wijder zien worden en als grijsaard treurde hij over de vervreemdende effecten van integratie en schaalvergroting, van eenwording en nivellering. Tiecks treurnis heeft Hans Knippenberg (Universiteit van Amsterdam) en Ben de Pater (Rijksuniversiteit Utrecht) geïnspireerd tot een speurtocht naar de effecten van deze moderniseringsverschijnselen op Nederland.

De studie begint rond 1800. Het startpunt ligt bij de liquidatie van de federaal georganiseerde Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden door de Bataafse Revolutie. In 1795 kwam er weliswaar een eenheidsstaat voor in de plaats, maar dat was, zo poneren de auteurs terecht, toch niet meer dan een formele, staatkundige gebeurtenis. Het gewestelijk particularisme werd de nek omgedraaid, maar daarmee was de oriëntatie van de bewoners op die staat nog niet een feit.

De te verdedigen stelling luidt dat voor echte eenwording van Nederland nodig is dat de bevolking zich ook daadwerkelijk verbonden voelt met het door de nationale staat bestreken territorium. Verrassend is dit niet, maar haar formulering biedt het voordeel dat eenwording kan worden geduid als een proces van sociaal-ruimtelijke integratie (toenemende samenhang tussen gebieden en gemeenschappen) en van schaalvergroting (overdracht van voorheen lokaal of regionaal vervulde functies aan hogere niveaus). Nu kan zo'n proces worden bekeken vanuit diverse perspectieven (economisch, sociologisch, antropologisch), maar hier wordt gekozen voor een geografisch gezichtspunt; per slot van rekening zijn de auteurs sociaal-geografen. Vandaar dat het accent is komen te liggen op de regionale verschillen in de modernisering van de Nederlandse samenleving. De integratie en de schaalvergroting, de belangrijkste motoren in de ontwikkeling naar grotere eenheid, worden vervolgens in hun infrastructurele, economische, politieke en sociaal-culturele dimensies beschreven. Daarmee is de compositie van het boek bepaald.

Geopend wordt met een royale schets van de beginsituatie: de maatschappelijke toestand en de ruimtelijke neerslag daarvan in de eerste helft van de negentiende eeuw, welk hoofdstuk de treffende titel 'een archipel van gebieden en samenlevingen' heeft meegekregen. Dan volgen vier hoofdstukken, die per dimensie het verloop van de integratie en de schaalvergroting tot ver in de twintigste eeuw laten zien. Omdat deze hoofdstukken tamelijk apart van elkaar staan, wordt in een kort slothoofdstuk getracht de vier lijnen bijeen te brengen.

Het geheel is sterk empirisch beschrijvend. Het biedt globale beschouwingen over de integrerende en schaal vergrotende werking van uiteenlopende factoren als het transport, de telecommunicatie en de massamedia; de klokketijd die pas aan het begin van de twintigste eeuw landelijk is geïnformeerd; de mechanisering van de landbouw; het onderwijs, de dienstplicht en de belastingheffing; het kiesrecht en de politieke partijen; de opmars van het Algemeen Beschaafd Nederlands; de verzuiling. Het is een ruime greep uit de vele aspecten van het moderniseringsproces, die hier aan de orde komen. Het empirische karakter van het boek blijkt ook uit de vele tabellen en figuren; om het complexe verloop van de eenwording ook visueel voor te stellen wordt liefst vijftienveertig keer op zeer gevarieerde wijze, zowel temporeel als thematisch, de kaart van Nederland gepresenteerd.

De voornamelijk op literatuur gebaseerde studie ordent overwegend bekende gegevens op een originele manier en bevat vele interessante observaties. Met durf is een aantal belangrijke processen over een langere periode beschreven en hier schuilt stellig het grootste belang van het boek. Wie in tweehonderd bladzijden twee eeuwen behandelt, heeft onvoldoende ruimte voor de nuancering en ontsnapt niet aan een zekere vergroving in de beeldvorming. Dat hoeft op zich niet erg te zijn, zolang het betoog maar overtuigt en dat is hier het geval. Jammer is alleen dat het slothoofdstuk zo mager is uitgevallen. Daar treft men slechts algemene noties aan, zoals deze dat ondanks alle samenhangen de processen van eenwording zich niet langs alle lijnen in hetzelfde tempo en in dezelfde mate hebben voltrokken. Verwevenheid van en faseverschil tussen de infrastructurele, economische, politieke en culturele ontwikkelingen zal eenieder op voorhand willen erkennen, maar hoe dat nu precies in elkaar steekt, blijft ook hier nogal in

nevelen gehuld. Het is geen verwijt aan de auteurs, want wie dat uit de doeken wil doen, staat, denk ik, voor een onmogelijke opgave.

J. Bosmans

M. Grever, A. van der Veen, ed., *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw* (Zutphen: De Walburg Pers, 's-Hertogenbosch: Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1988, 168 blz., f19,50, ISBN 906011 627 5 (De Walburg Pers, ISBN 90 72526 06 6)).

Eén van de meest uitgesproken trends in de geschiedbeoefening van de laatste twee decennia is mijns inziens de omslag van macro- naar microgeschiedenis. In de vrouwengeschiedenis is die tendentie heel duidelijk. Macro-historische problemen als de vraag of de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen het gevolg is van objectieve factoren als industrialisatie en kapitalisme hebben plaats gemaakt voor onderzoek naar de (subjectieve) ervaringen van gewone vrouwen in alledaagse omstandigheden. Deze verschuiving van 'Gesellschafts-' naar 'Alltagsgeschiede' is ook terug te vinden in *Bij ons moeder en ons Jet*. De 7 artikelen van deze bundel — voorafgegaan door een korte inleiding — stellen de thema's seksualiteit en gezin, katholieke moraal, vrouwenarbeid en meisjesonderwijs in het Brabant van de negentiende en twintigste eeuw aan de orde.

Het minst alledaags is nog Maria Grevers artikel 'Niet in haar kraam te pas'. Zij onderzoekt de ellendige situatie van vrouwen uit de onderste lagen van de samenleving aan de hand van het verschijnsel kindermoorden in de periode 1811-1838. De codificatiedrift uit de Franse tijd heeft in onze vaderlandse geschiedschrijving in het algemeen een positief onthaal gekregen. Of die wetgeving voor vrouwen ook zo gunstig is geweest, betwijfelt Grever. Met name de positie van de zwangere vrouw verslechterde erdoor. Vóór die tijd kon de rechter de verwekker van het kind dwingen de vrouw te trouwen of anderszins een schadevergoeding te betalen. Na 1811 komt er een verbod op het onderzoek naar het vaderschap. Het is jammer dat de auteur er niet in is geslaagd kindermoord-processen op te sporen met betrekking tot een vergelijkbare periode vóór 1811. Ze zou dan in staat zijn geweest te achterhalen of de ongunstiger wordende wetgeving ook het aantal infanticides beïnvloed heeft. Nu blijft het antwoord op de vraag naar de verklaring van kindermoorden wat zweven tussen armoede, toename van het aantal buitenechtelijke geboorten en inkwartiering van soldaten. De laatste verklaring heeft te maken met de Belgische opstand en de gevolgen ervan voor Brabant tijdens de lange status quo van 1831 - 1838. De soldaten lijken daarbij de hoofdschuldigen want tussen 1831 en 1838 zijn er 25 processen terwijl er in de zeven jaar van 1815 tot 1822, volgens Grever, maar 14 dossiers gevonden zijn. (Ik kom echter aan de hand van de bijlage voor laatstgenoemde periode tot 18. Als ik het jaar 1814 meetel zelfs tot 20.)

In het artikel 'Geen lusten zonder lasten' onderzoeken Van Lieshout en Rikken huwelijk, seksualiteit en geboorten in de Kempen tussen 1850 en 1940. Ze constateren dat de huwelijksleeftijd van Eerselse boeren (32,4) en boerinnen (29,9) in de periode 1850-1900 aanmerkelijk hoger ligt dan die van Nederlandse mannen (28,4) en vrouwen (26,6). Ze brengen dit in verband met de statische landbouweconomie aldaar, waardoor het aantal kinderen beperkt moest worden. In de volgende periode is er een contrasterende ontwikkeling, zowel in Brabant als in Nederland. In Nederland daalt na 1900 het geboortecijfer drastisch, maar in Brabant breekt dan juist de tijd aan van de dalende huwelijksleeftijd en de grote gezinnen. Het is jammer dat Van